Стручни критички осврт

Милена В. Ђорђијевић, *Теоријски аспекти сукоба Истока и Запада у делима Ф. М. Достојевског, И. Андрића, Џ. М. Куџија и О. Памука*. Докторска дисертација. Београд: Филолошки факултет Универзитета у Београду, 2016, 11 ненумерисаних предстрана + 286 стр. (основни текст на штампаним странама 1–261; литература од стр. 262, биографија на стр. 283). Менторка проф. др Тања Поповић; комисија за оцену: Т. Поповић, А. Марчетић, Ј. Ахметагић. Отворени приступ: НаРДуС.

I Предмет, грађа и мерило

Дисертација узима за предмет нешто што компаратистика радо помиње а ретко држи на окупу: идеју Истока и идеју Запада не као географске или цивилизацијске датости него као идеологеме — знаковне творевине које у књижевном делу мењају вредност — и прати их кроз политичка и ангажована остварења четворице писаца: Достојевског (*Записи из подземља*, *Зли дуси*, *Пишчев дневник*), Андрића (*Травничка хроника*), Памука (*Снег*, *Друге боје*) и Куција (*Елизабет Костело*, *Мајстор из Петрограда*, *Вређање*). Оквир је постколонијална теорија (Саид, Баба, Спивак, Фанон), уз балканизам Марије Тодорове, студије културе, постструктурализам и теорије Другог (Левинас, Лакан, Кристева), а обједињујуће питање постављено је као однос садржинског и обликовног слоја тих идеологема. Предмет је сужен изричито и на почетку: рад се, како стоји, бави „функционалним испитивањем односа појмова Исток и Запад“ (стр. 1) управо у ангажованим делима, не у целокупном опусу — што ће бити важно при мерењу свих замерки које следе.

Пре свега осталог ваља изрећи мерило, изричито и без изузетка. Рукопис је био пред комисијом у априлу 2016. године: Наставно-научно веће Филолошког факултета образовало је комисију 27. априла 2016 (решење бр. 1084), а реферат, потписан „У Београду“, датума не носи. Рад се стога овде мери искључиво према литератури, прописима, струковним стандардима и знању који су постојали и били доступни пре тог тренутка. Ништа што је настало касније није мерило: ни доцнија издања правописних, цитатних ни библиографских стандарда, ни прописи донети после тог дана. То правило важи и за списак литературе овог осврта — свака његова јединица објављена је пре априла 2016, изузев саме дисертације, реферата комисије и званичних текстова прописа у верзији важећој тада.

Наводи из дисертације преузети су дословно, у наводницима, с бројем стране према штампаној пагинацији рада (штампана страна = страна PDF-а умањена за једанаест ненумерисаних предстрана). Цео текст рада и реферат комисије читани су из

отвореног репозиторијума (НаРДуС). Тврдње о датумима, именима и садржини дела сравњиване су с изворним текстовима и меродавним каталозима у оквиру онога што се могло проверити.

II Шта рад доноси

Осврт је дужан да почне оним што дисертација јесте, јер је то и највећи део онога што она вреди.

Прво и најважније, рад доноси обједињујуће питање које држи заједно четири разнородна опуса. Оно је постављено прецизно: „главно питање на које овај рад треба да одговори јесте однос“ (стр. 5) између садржине појмова Исток и Запад и њиховог уметничког облика, тј. између знака и означеног. То питање дозвољава да се Достојевски, Андрић, Памук и Куци читају једном мером а да се не изгуби разлика међу њима, и у синтези добија своју носећу формулацију: идеје Истока и Запада „непрекидно прелазе из политичког у естетско, односно из идеолошке несамосталности у естетску самосталност“ (стр. 249). Читав рад изведен је као доказ управо тог преласка.

Друго, рад показује зрелу методолошку уздржаност баш тамо где је теоријски апарат најзаводљивији. Увод изричито признаје да су „највећи изазов за истраживача“ (стр. 7) ограничења примењених теорија у односу на дела која их надмашују и поставља себи задатак да „не зађе у политичку интервенцију, него и да књижевна дела не зароби у оквирима које ове теорије намећу“ (стр. 7). Уз то долази образложено сужавање постколонијалног оквира: он се не примењује механички, јер би те студије, у изворном значењу, „биле неприменљиве на дела Достојевског и Памука пошто у њима не може бити речи о правом колонијалном искуству“ (стр. 6). Вредно је што се теоријски оквир ограничава пре него што се примени.

Треће, свако од четири поглавља доноси по један самосталан, из текста изведен увид. У поглављу о Достојевском то је постструктуралистичко читање парадоксалног исказа Човека из подземља — „реч морал испражњена је од значења, она стоји као знак, али њеног значења нема“ (стр. 48) — узоран спој теорије знака и блиског читања. У поглављу о Андрићу то је, пре свега, методолошки прецизно разграничење: сукоб у *Травничкој хроници* не одвија се „на фону империја/колонија, колонизатор/колонизовани, већ на фону империја/империја“ (стр. 100), одакле следи тачна примена Бабине амбиваленције на конзула Давила, који „је истовремено и посматрач и посматрани, и онај ко гледа Другог и онај ко постаје Други“ (стр. 112), и читање Колоњиног говора као тренутка у коме потчињени проговара — роман „Колоњиним говором доживљава највиши уметнички и смисаони домет, јер потчињеном даје аутентичан глас“ (стр. 125). Ту је и обрт који

брани роман од једносмерне идеолошке критике: завршни датум изван времена радње даје роману нову димензију, „па се тако овај наратив чита с почетка, али тумачи с краја“ (стр. 86).

У поглављу о Памуку носећа теза гласи: „Снег је заснован на двоструком наративном дискурсу“ (стр. 177), рационалном и поетско-симболичком, из чега се изводи двоструко читање романа и домишљато тумачење умножавања ауторских инстанци — када се једначине Ка = Орхан = Орхан Памук и Ка = пахуља = снег доведу до краја, „онда су се сви аутори у роману претворили у Снег, односно текст“ (стр. 185). Ту је и осетљиво читање вела као знака индивидуалног чина — „ношење вела стога више није знак“ (стр. 151) проста верска припадност него облик отпора — и изведена примена Бартовог појма мита — „суштинско својство мита је претварање смисла у форму“ (стр. 188). У поглављу о Куцију синтеза је сажета у једну формулу: „Куци је политичку дихотомију Запад – Трећи свет уметнички деконструисао и транспоновао у дихотомију Носилац моћи – Други, која укида географска, идеолошка и друштвено-политичка значења“ (стр. 245), а завршница *Елизабет Костело* чита се тако да „у потпуности се деконструише не вера у уметност него доминантни приповедни глас метафикције“ (стр. 247); услов да Куцијев Достојевски на крају *Мајстора из Петрограда* постане писац „јесте његова трансформација у Другог“ (стр. 246).

Четврто, синтеза сажима четири засебне анализе у поредбену мрежу. „Основне координате сукоба идеја Истока и Запада у књижевним делима“ (стр. 252) приказане су у Табели 4, а закључак сваком писцу приписује различито исходиште сукоба (Бог код Достојевског, Други код Памука и Куција, неумитност живота код Андрића) и завршава уздржано, питањем, а не тврдњом: „остаје да се види да ли ће ново доба, које се развија у до сада јединственом убрзању, ставити“ (стр. 261) зид пред Другог као што га је савременост ставила пред Бога. Уз то иде и интелектуално поштење: рад на више места признаје изузетак сопственој тези и границу сопственог тумачења, чувајући свест да Запад „није синоним за целата нити је Трећи свет синоним за жртву“ (стр. 193).

Најзад, потребно је поштено рећи и оно што надилази појединачне вредности. Где год су се тврдње рада о датумима, именима, садржини дела и приписивањима могле сравнити с изворницима и меродавним приручницима, у највећем делу су се показале тачним и брижљиво лоцираним — од порекла појма Трећи свет и генезе нечајевске афере, преко наслова Андрићеве грачке дисертације и хронологије настанка *Елизабет Костело*, до верно пренетих навода из Саида, Бахтина, Барта, Алтисера и из самих романа. Та поузданост чињеничне основе није споредна околност: она је оно што уопште омогућава да се о раду расправља овако детаљно.

III Циљ, питања и метод: упоредни оквир и избор корпуса

Метод рада изведен је у три доследно спроведена корака — друштвено-политички и историјски контекст, интелектуална мисао сваког писца, потом анализа дела — и у сва четири поглавља поштован је исти редослед. То је примерен и прегледан поступак за компаратистичку синтезу и осврт га не узима заману.

Двема примедбама, међутим, ваља посветити пажњу, јер се тичу самог склопа замисли.

Прва је да рад нема нумерисаних, изричито оповргљивих хипотеза; циљеви су у уводу дати разнородно (као „циљ“, „један од циљева“, „главно питање“), а у реферату се исто помиње као „претпоставка“. Овде мерило треба поставити тачно, а не строго. У науци о књижевности интерпретативне тезе без формалних хипотеза сматрају се легитимним обликом истраживања: приручник који је рад и сам могао узети за упут (У. Еко, *Како се пише дипломски рад*, Народна књига – Алфа, 2000) признаје компилативно-интерпретативну тезу као ваљан облик, а водич *The Craft of Research* (Booth, Colomb, Williams, 3. изд., University of Chicago Press, 2008) изричито обухвата радове у којима теза израста из грађе, без формалне, фалсификабилне поставке. Изостанак засебног, нумерисаног списка хипотеза стога не дира садржину закључака; реч је о примедби на артикулацију циљева, коју би обједињавање у један изричит одељак отклонило.

Друга је осетљивија и тиче се затварања круга. Главно питање односа знака и означеног, изричито најављено у уводу, у Завршним разматрањима не враћа се под сопственим појмовима: тај појмовни пар остаје разрађен локално, у поглављу о Памуку, док страну облика синтеза обрађује посредно, преко наративног дискурса. Круг увод → закључак суштински јесте затворен — преко појма идеологеме и преласка политичког у естетско — али би био прегледнији да се завршница врати баш оним појмовима којима је питање постављено. То је стварна замерка кохеренцији, не садржини резултата.

Избор баш ова четири писца и баш ових дела наведен је описно (маргиналност спрам Европе, политичка ангажованост, интертекстуалне везе с Достојевским), али није постављен као изричит, једнообразно примењен критеријум одабира. За компаратистички рад то није формална обавеза утолико што темељни домаћи и инострани уводи у струку (З. Константиновић, *Увод у упоредно проучавање књижевности*, СКЗ, 1984; C. Guillén, *The Challenge of Comparative Literature*, Harvard UP, 1993) траже да основа поређења буде образложена, а не да буде дата по једном круту обрасцу; Guillén при том легитимише типолошко и тематолошко поређење без непосредног утицаја. Основа поређења овде садржински јесте

наведена, па примедба погађа изричитост, не постојање мерила; изричито тематизовање упоредивости различитих контекста (руског, турског, јужноафричког, босанског) ипак би учврстило оквир.

Најзад, оправдање доприноса ослоњено је на оцену да је академско занимање за Куција и Памука „готово у потпуности изостало“ (стр. 9). Оцена је у језгру одржива — колико је овај осврт могао утврдити, до 2016. на српском језику није објављена целовита монографска студија о идејама Истока и Запада код та два писца — али је формулација преоштра на први поглед, тим пре што рад не помиње ни сопствене раније објављене прилоге о Куцију; реч „готово“ већ оставља простор за постојеће изузетке (појединачне приказе, преводе, радове саме кандидаткиње), па би их навођење учинило тврдњу прецизнијом (в. и одељак IX).

IV Теоријски оквир: приписивања и појмови

Теоријски апарат рад по правилу изводи из самих текстова, а не примењује као готов калуп — то је његова вредност. Ипак, у прегледу и у појединим приписивањима има непрецизности које, иако не погађају тезу, стручном читаоцу отежавају поверење у детаљ.

Носећи термин рада — идеологема — у уводу се не одређује нити му се именује порекло (Бахтин и Медведев, Џејмсон); прво објашњење долази тек у поглављу о Достојевском (Џејмсонова идеологема *ressentiment*). Пошто термин стоји у наслову и у главном питању, кратко одређење у уводу учврстило би прегледност; терминолошки ослонац за то био је доступан (Т. Поповић, *Речник књижевних термина*, Logos Art, 2. изд. 2010). Разврставање теоретичара по методолошким струјама, уз то, неуједначено је: Барт и Фуко јављају се и под студијама културе и под постструктурализмом, а Витгенштајн, Хоркхајмер и Адорно сврстани су под јединствену ознаку студија културе; теза да уметност чува изгубљену друштвену целину припада критичкој теорији (Хоркхајмер, Адорно) и не деле је сви наведени аутори. Језгро прегледа тиме није нетачно, али је класификација лабава.

Неколико појединачних приписивања ваља исправити или ублажити. Тропартитну поделу на лиминалност, маргиналност и најнижи степен (структурну инфериорност) требало је приписати Виктору Тарнеру, а не Арнолду ван Генепу, чија је схема сепарација–лиминалност–реинкорпорација (стр. 120); фуснота Тарнера иначе наводи, па је довољно преформулисати реченицу. Кристевина теза о „субјекту у процесу“ смештена је у шездесете године, док је сам појам разрађен у *Револуцији песничког језика* (1974). Алтисеров есеј о идеолошким апаратима државе датиран је у 1969, што је година настанка рукописа; први пут је објављен 1970. Одређење Фукоове *Историје лудила* као „прве књиге“ непрецизно је (првенац је *Maladie mentale et personnalité*, 1954), а Фукоово инаугурално предавање на Collège

de France одржано је крајем 1970, не 1971 (1971. је година објављивања текста). Приписивање систематске анализе платоновских дуализама *О граматологији* ваља ублажити (детаљну анализу Дерида даје у огледу *Платонова фармација*). Ниједна од ових непрецизности не носи аргумент, али их у монографском издању ваља отклонити.

Најзад, библиографска јединица о Спивак (фн. 4) вишеструко је искварена и непотпуна — погрешно транскрибовано име, погрешан наслов есеја, спој наслова есеја и књиге, без године и издавача — те је треба навести тачно (G. C. Spivak, *A Critique of Postcolonial Reason: Toward a History of the Vanishing Present*, Harvard University Press, 1999). Уз то, тврдњу да Спивак истиче однос постколонијалне теорије и Балкана требало је поткрепити прецизнијим местом, будући да цитирани есеј *The Burden of English* по предмету говори о енглеским студијама у Индији; веза преко разлике империјалне провинције и колоније остаје посредна. О изостанку Фанонове јединице из пописа в. одељак IX.

V Достојевски: руска мисао 19. века, *Зли дуси* и *Записи из подземља*

Поглавље о Достојевском најшире је и, у аналитичком слоју, међу најбоље изведенима. Ту је етимолошки поткрепљено читање Шатова, разликовање Ставрогиновог зла од зла Верховенског доведено до дистинкције која се повезује и уназад (Арент) и унапред (Куци), и — што ваља посебно истаћи — интелектуално поштење: рад сам указује на противречности унутар опуса који тумачи и наводи супротну литературу (Максимилијан Браун о Достојевскијевом непотпуном познавању нихилиста), уместо да их прикрије. Ту је, најзад, и свест о границама сопственог тумачења: „Ставрогинов лик и данас остаје нерешива загонетка“ (стр. 254), каже рад, не намећући закључак.

Замерке у овом делу претежно су чињеничне и апаратске, и по правилу их сам контекст 19. века чини лако исправљивим. Часопис *Време* на три места је датиран у 1961 (излазио је 1861–1863); *Јевгеније Оњегин* смештен је у деведесете године 19. века уместо у двадесете; хапшење петрашеваца и датовање њиховог џепног речника изнети су с омашкама у години; Тургењевљеви иницијали дати су као „И. П.“ (треба И. С.), а међу члановима салона стоји анахроно „А. Н. Толстој“ уместо Л. Н. Толстоја; међу совјетским марксистичким критичарима погрешно је наведен песник Јосиф Бродски; адресат Достојевскијевог писма из 1870. наведен је као „Мајаков“ уместо А. Н. Мајкова; реплику да „Рус не може бити атеист“ у *Злим дусима* изговара Шатов, а не Кирилов; *Европљанин* (1832) покренуо је и уређивао Иван Кирејевски, па формулацију „браћа Кирејевски“ ваља прецизирати; увртење Салтиков-Шчедрина међу проповеднике силе и тероризма ваља изоставити. Изостанак поглавља „Код Тихона“ тачније је описати као уредничку одлуку редакције *Руског весника* (Катков,

Љубимов) него као чин државне цензуре. Однос Вирџиније Вулф према Достојевском требало је приказати као амбивалентан (у огледу *The Russian Point of View* она га изразито цени), а не свести на то да га сматра варварином. Уз то иде и низ ситних транскрипцијско-словних недоследности у именима, при чему исти облици на другим местима стоје правилно.

Две примедбе надилазе лектуру. Прва: интерпретативно носеће тврдње о прототиповима јунака (Спешњев → Ставрогин и сл.) ослоњене су претежно на енциклопедијске приручнике, а Јесауловљева теза о христоцентризму — која подупире закључак о Богу као исходишту код Достојевског — преузима се посредно, из српског приказа менторке, док Јесауловљев изворник није засебна јединица пописа; ауторка их уводи ограђено и преноси и критичку ограду, али би за резултат-носеће ставове био пожељан непосредан рад с изворницима. Друга: носећа тврдња да се ксенофобија, шовинизам и национализам у уметничком делу не јављају изнета је (стр. 20) као претпоставка поткрепљена Бахтиновим ауторитетом, без извођења из самих текстова баш ту; тврдња се потом и разрађује анализом *Злих духа* и *Записа из подземља*, па би непосредно извођење на самом месту изношења учинило потврду самосталнијом од ауторитета.

VI Андрић: рецепција и *Травничка хроника* у постколонијалном кључу

Поглавље о Андрићу носи можда најсамосталнији допринос рада: разграничење двеју империја пре примене колонијалне схеме, читање Давила кроз Бабину амбиваленцију, читање Колоњиног говора као проговарања потчињеног и обрт којим се завршни датум романа претвара у нову историјску димензију. Ту је и пажљива дистинкција спрам Фанона (оријенталци у роману не окрећу се од себе) и образложен критички отклон од Бабиног појма хибридности (који код Андрића добија негативну конотацију).

Управо носеће место — завршни датум романа — тражи двоструку исправку. На стр. 86 година је најпре наведена као „1842“, а на стр. 87 и 97 као „1942“: реч је о словној омашки, јер тачна година (април 1942) двапут стоји и без ње аргумент о новом злу са Запада (фашизам) губи смисао. Уз то, ту завршну ознаку места и времена ваља прецизније приписати — она је Андрићева ауторска ознака завршетка рукописа, а не датум који исписује неки „фиктивни писац романа“; интерпретативни закључак да тај датум изван времена радње чини да се роман „тумачи с краја“ остаје ваљан. Слично, сцена вешања православних Срба датирана је „1907“ уместо 1807 (радња тече 1806–1814).

Појединачне примедбе у овом делу претежно су апаратске и садржинско им језгро остаје тачно. Приказ Колоњине судбине требало би ублажити: у роману је његова погибија нејасна и тајанствена (сама ауторка на другом месту пише „(само)убиством“), па га на месту где се каже да је убијен ваља прецизирати, као и да Колоња штити везаног домаћег човека кога тек симболички читамо као представника Запада. Поређење травничке чаршије с Амишима, преузето од Хорвата уз Жижека, има илустративну а не доказну функцију, па би ваљало назначити да аналогија не изједначава две историјски различите заједнице. Дефиницију кетмена требало би допунити (реч је о активном прикривању и привидном исповедању уверења пред влашћу, не тек о ћутању) и назначити порекло појма (Гобино; Ч. Милош). Саидово читање Конрада поједностављено је (Саид га чита амбивалентно). Вахтелов став преузет је посредно, из чланка М. Ђувић, што је требало изричито означити. Ту су и апаратске непрецизности — упут „Куртовић 1994:10“ не слаже се с распоном чланка у попису, дословни наводи из Дураковићевог чланка упућени су на цео распон уместо на тачну страну, поједине фусноте уз дословне наводе немају број стране — и низ словних омашки које одају недовољну лектуру.

Осетљивије је, начелно, мапирање колонизатор/колонизовани у постколонијалном читању романа: позиција босанских Муслимана колеба се (потчињена раја / носиоци османске моћи), што рад не разрешава једном системском формулацијом. Та слојевитост, међутим, нужна је последица тога што је реч о судару двеју империја и вишеструко потчињене раје; рад је тематизује Бабином амбиваленцијом и трећим простором, па би је изричита ограда на месту примене појмова субалтерн и стереотип на османски чинилац додатно учврстила, а не да је реч о неразрешеној противречности.

VII Памук и Куци: *Снег*, *Елизабет Костело* и *Мајстор из Петрограда*

Поглавља о Памуку и Куцију носе компаративну снагу рада — двоструки наративни дискурс *Снега*, умножавање ауторских инстанци, читање женског ћутања преко Спивакине тезе, деконструкцију дихотомије Запад–Трећи свет у опозицију Носилац моћи–Други и огледалску везу *Мајстора из Петрограда* и *Елизабет Костело* преко цензурисаног односно прећутаног злочина. Ту је и научна опрезност: поређење Платонове и Костелине цензуре рад сам ограничава напоменом да је „пре у питању алузија, као погрешна смерница“ (стр. 231), а *Мајстор* се исправно чита као фикција о историјском лику, уз показивање свесних измена биографије.

У поглављу о Памуку замерке су претежно чињеничне и, појединачно, лаке. У прегледу опуса година романа *Зовем се Црвено* дата је као 1988 (оригинал 1998), а *Музеј невиности* као 2007 (оригинал 2008); хронологија Памуковог судског случаја

смештена је у 2007, док је поступак по члану 301 покренут 2005; једна реченица нетачно смешта и милион Јермена и тридесет хиљада Курда у Османску империју 1915 (цифра о Курдима тиче се новијег сукоба); име турског писца ваља исправити у Танпинар; у уводном сажетку радње Свила је погрешно названа сестром вође исламиста (тачан однос ликова рад даје касније), а лист за који Ка пише турски је, не „немачки“; за британску забрану сатија на истој страни стоје два неспојива и нетачна датума (уведена је 1829). Уз то иду и апаратске ситнице: наслов Моретијевог атласа исписан с грешком „Europian“, поднаслов *Истанбула* наведен двојако, право име јунака неуједначено (фн. 423 наспрам Табеле 1), Фукоов чланак наведен с два распона страна, Хорас Енгдал означен као „стални члан“ уместо стални секретар Шведске академије, мрежни извори без датума приступа. Прва трећина поглавља издашно излаже Памуков јавни политички дискурс да би га потом прогласила споредним за тумачење *Снега*; удео контекстуалне грађе јесте велик, али је сврсисходан — служи разлици између есејистичког и фикционалног гласа.

У поглављу о Куцију две су замерке чињеничне и стоје у пуном обиму, мада ниједна не погађа тезу. Прва: тврдња да је *Ишчекујући варваре* „написан у трећем приповедном лицу“ нетачна је — тај роман приповеда Начелник у првом лицу, у презенту; остали елементи поређења (снажна фокализација кроз једну свест, презент) остају тачни. Друга: у набрајању утицаја Франц Фанон и Еме Сезер сврстани су међу „јужноафричке писце и мислиоце“, што нису (јужноафрички су Гордимер, Брејтенбах и Ндебеле). Уз њих иде низ лакших: *Земље сумрака* смештене су „у 18. век“ иако то важи само за једну од двеју новела; *Животи животиња* означени су као „треће поглавље“ *Елизабет Костело*, а реч је о две лекције (трећој и четвртој); тврдња о наратологији и тачки гледишта поткрепљена је позивањем на Женетово естетичко дело уместо на *Наративни дискурс*; јунакиња *Гвозденог доба* (Elizabeth Curren) наведена је као „Елизабет Карен“; роман Достојевског у поглављу се наслovљава двојако („Зли дуси“ и „Зли духи“), а бахтиновски појам синкризе на истој страни транскрибован је двојако. Хедова студија из 1997. („J. M. Coetzee“) помешана је с *The Cambridge Introduction to J. M. Coetzee* (2009), а поднаслов Куцијеве књиге о цензури наведен је погрешно; ауторка исте податке другде даје тачно, па се садржина навода не мења.

Три места у овом поглављу траже мерну уздржаност у формулацији. Тврдња да је Достојевски у *Злим дусима* „први“ отворио питање односа писаца према насиљу претерује као апсолутно првенство, док је као критичка генеалогија (Џејмс, Конрад, Малро, Лесинг, Де Лило) утемељена. Запажање да су критичари „несвесно варирали“ реплике јунака и да је „стварност почела да подражава уметност“ снажније је формулисано него што је текстуално изведено. И, најважније, закључак да Куци деконструише „идеју Запада“ формулисан је као да важи „у свом целокупном романескном опусу“ (стр. 192) и уопштен на цео опус, док се изблиза анализирају *Мајстор из Петрограда* и *Елизабет Костело*; поглавље га

поткрепљује и есејистиком и помињањем других романа, али би прецизнија формулација ограничила домет на разматрана, репрезентативна дела. Ово последње није локална омашка него облик синтетичког премашивања о коме в. одељак XI.

VIII Наводи, преводи, терминологија и језик

Најосетљивије методолошко питање овог слоја јесте однос према преводу. Достојевски се у свих фуснота цитира искључиво из српских превода, а Памук из превода (турски оригинал није ни у попису); при том се на више места изводе судови о стилу, иронијском отклону и језичким играма — судови који зависе управо од језичке форме — а рад нигде изричито не поставља ограду коју то читање носи. Навођење по преводу у компаратистици је легитимно (D. Damrosch, *What Is World Literature?*, Princeton UP, 2003), а ауторка на местима и сама коригује превод према смислу изворника — „они су заправо лакеји, а не робови, како стоји у приказаном преводу“ (стр. 20) — што је знак филолошке пажње. Ипак, приручници навођења предвиђају да се, кад је сама језичка форма предмет тумачења, уз превод наведе и изворник (*The Chicago Manual of Style*, 16. изд., 2010, погл. 13; *MLA Handbook*, 7. изд., 2009); утолико пре што *Полное собрание сочинений* (30 томова) стоји истакнуто у попису, а нигде се не наводи страницом ни томом, чиме се ствара привид непосредне употребе изворника. Кратка изричита ограда о читању из превода учврстила би те делове (в. и одељак IX).

Терминолошка доследност местимично попушта: наслов *Зли дуси* деклинира се неуједначено (генитив „Злих духа“ поред инструментала „Злим дусима“), бахтиновски појам синкризе/анакризе транскрибован је двојако на истој страни, а појам *jouissance* на једном месту дат је као словни лапсус. Ово су ситнице које не мењају смисао, али их на носивим местима ваља отклонити.

Правопис, транскрипција и писање наслова мере се овде према важећој норми (*Правопис српскога језика*, измењено и допуњено издање, Матица српска, 2010). Према глави XI (транскрипција, т. 195–291; енглески т. 207–215, руски т. 249–251, француски т. 268–275) ваља уједначити транскрипцију страних имена, где рад показује недоследности (Апдајк, Attwell, Јандрић, Зењковски, Hacking, уз местимично мешање писама); за турска имена Правопис 2010 нема засебан одељак, па се она подводе под начела т. 195–197 и приговоре о њима ваља водити опрезније. По истој норми ваља исправити словне и граматичке омашке које одају недовољну лектуру (нпр. неслагање у броју „хибридни идентитет су… осуђени су“, за које важи и нормативни *Речник српскога језика*, Матица српска, 2007). Наводнике ваља задржати за дословне наводе, како рад у највећој мери и чини.

IX Научни апарат

Научни апарат уредан је у ономе што чини костур навођења. Фусноте су непрекидно и доследно нумерисане (1–587), с поузданим системом навођења (пун податак при првом помену, потом кратки кључ и упута на исто место); носећи теоретичари на које се увод позива стварно су коришћени и заступљени у попису; посредно навођење сведено је на издања примарних текстова, а не на преношење теорије преко секундара; табеле су доследно нумерисане; секундарна литература актуелна је и по деценијама уравнотежена (знатан део из последњих пет година пре предаје). Стандарда и прописа у грађи нема, нити их предмет рада тражи.

Стварни недостаци апарата, међутим, постоје и ваља их именовати. Најозбиљнији су изостанци из пописа: Франц Фанон, један од носећих аутора постколонијалног оквира, помиње се више десетина пута, али нема јединицу у литератури ни цитат са страницом (једини податак је у фусноти, у француском оригиналу, без стране и без превода); Х. Портер Абот, *Увод у теорију прозе* (2009), цитиран је и пуним подацима и кратким кључем, али је изостао из завршног пописа; Голдсворти, Језерник и Бакић-Хајден поменути су с насловима у прегледу балканизма, без јединице. Око менторкиних радова постоји стваран сплет грешака у кључу: две јединице деле кључ „Поповић 2013“ и исти распон страна за два различита прилога у истом зборнику, а рецензија из 2013. у попису носи кључ „Поповић 2012“, због чега се поједини наводи не разрешавају једнозначно — кључеве треба разликовати суфиксима и тачним годинама. Кратки кључеви „Поповић 2014“ и „Памук 2001“ немају јединицу у попису (омашка у години); пет парова јединица дели исти кључ без суфикса; кратки кључеви у тексту местимично одступају од кључева у попису (Attridge уписан као „Derek“, различите године код Спивак и Хоркхајмер/Адорно, Кордић 2007/2008); неколико кључева технички је малформирано; фуснота 306 остала је без текста при прелому; у садржају су две коректурне омашке (распон „112-223“ уместо „212-223“; Завршна разматрања уписана од 247, а почињу на 248); кључ „Куци 2004“ наведен је без словног суфикса иако постоје три дела из 2004; Кафкини *Замак* и *Процес* стоје у попису а нигде се не цитирају. Изворници (руско *Полное собрание сочинений*, енглески Куци) наведени су у попису, али се примарни текстови цитирају из превода — кратка напомена о томе уклонила би привид непосредне употребе (в. одељак VIII).

За навођење и проверљивост извора меродаван је међународни стандард (*ISO 690:2010*). Према њему, ниједан од близу тридесет мрежних извора нема датум приступа, а пет општих извора нема ни адресу — те податке ваља допунити да би извори били проверљиви; *Chicago* 16. издање, ваља додати у корист рада, допушта изостанак датума приступа када страница носи датум објаве или измене, што делимично ублажава замерку код званичних, трајних извора. Најзад, то што рад не наводи три раније објављена прилога кандидаткиње (2010–2012), од којих два

тематски одговарају поглављу о Куцију, не води се као пропуст самоцитирања — Правилник о докторским студијама Универзитета у Београду (Гласник УБ бр. 155/2010, чл. 20) објављен рад повезан с дисертацијом чини условом одбране, тражећи „најмање један рад објављен или прихваћен за објављивање у међународном часопису“ — али би кратка напомена да поглавље о Куцију прерађује те прилоге допринела транспарентности, а њихово укључивање допунило би попис.

X Однос рада и реферата комисије

Реферат комисије оцењује да дисертација „отвара низ значајних теоријских, књижевноисторијских, компаративних и интерпретативних питања којима у науци није била посвећена довољна пажња“ и да су резултати „важан допринос компаратистици, или шире узев науци о књижевности“, издвајајући као посебну вредност интертекстуалну анализу која „на нов начин повезује и тумачи опусе светских класика“. Тај део оцене одговара стању у тексту: обједињујуће питање, тростепени метод и компаративни увиди стварно су носиви, а Табела 4 сажима резултате у поредбену мрежу.

Две ствари, међутим, ваља приметити. Прва: реферат опис рада отвара најавом да је реч о „анализи целокупног опуса сваког писца понаособ“, док рад свој предмет изричито сужава на ангажована дела и по неколико наслова. Та формулација реферата поклапа се са синтетичким премашивањем у самом раду (уопштавање с уског корпуса на цео романескни опус и на цивилизацијску дијагнозу), које овај осврт издваја као најозбиљнију садржинску замерку (в. одељци VII и XI); реферат ту напетост не решава. Друга је формална, али стварна: реферат је потписан „У Београду“, без датума, док Правилник о докторским студијама Универзитета у Београду (чл. 23) изричито тражи да извештај комисије садржи „датум и потпис свих чланова Комисије“ — изостанак датума одступање је од Правилника. Уз то, исти члан тражи и „упоредну анализу резултата кандидата са подацима из литературе“, коју реферат доноси. Реферат, најзад, наводи три раније објављена прилога кандидаткиње које сам рад не помиње (в. одељак IX).

XI Шта остаје

Кад се све сабере, добија се оцена коју вреди изрећи у једном комаду, без ублажавања и без претеривања.

Дисертација Милене Ђорђијевић зрео је и самостално изведен компаратистички рад који домаћој науци о књижевности доноси целовиту обраду једне тешко ухватљиве теме: идеју Истока и идеју Запада као идеологеме које у политичкој и ангажованој прози четворице писаца непрекидно прелазе из идеолошке несамосталности у естетску самосталност. Рад држи заједно четири разнородна опуса једним питањем,

изводи по један самосталан и из текста поткрепљен увид у сваком поглављу — понајвише постколонијално читање *Травничке хронике* и читање Куцијевог преображаја писца у Другог — и завршава прегледном синтезом која свакоме приписује различито исходиште сукоба. Изнад свега, тамо где су се тврдње могле сравнити с изворима, чињенична основа у највећем делу држи, а теоријски апарат по правилу израста из дела, уз изричиту свест о сопственим ограничењима.

Слабости су, по оцени овог осврта, четвороструке и ниједна не руши носеће тезе. Прва и најважнија је синтетичко премашивање: поједине носеће формулације уопштавају с уско, изричито ангажованог корпуса на цео романескни опус и на цивилизацијску дијагнозу о модерности која је „избацила Бога из (уметничке) игре“ (стр. 259), а тај прелаз на том месту није изведен ни методолошки премошћен. Друга је кохеренција замисли: главно питање односа знака и означеног не враћа се у синтезу под сопственим појмовима, па круг увод → закључак остаје прегледно недовршен. Трећа су појединачне садржинске нетачности које, иако лако исправљиве, погађају аналитички детаљ: приповедно лице *Ишчекујући варваре*, сврставање Фанона и Сезера међу јужноафричке ауторе, приписивање Тарнерове поделе Ван Генепу, уз низ омашки у датумима, именима и хронологији контекста. Четврта је научни апарат: изостанак Фанона и Абота из пописа, сплет грешака око кључа „Поповић“, недоследна транслитерација и мрежни извори без датума приступа. Уз њих иде и једна ограда коју рад дугује сам себи — изричита напомена о читању примарних текстова из превода тамо где се изводе стилски и терминолошки судови.

Изнад свега тога стоји иста правилност коју показују и друга поглавља: провере туђих читања и приказ грађе изведени су брижљивије него завршна уопштавања. Управо зато највећи део онога што треба поправити већ је негде у раду тачно урађено — рад на кључним местима сам упозорава да Запад није џелат ни Трећи свет жртва, признаје изузетак сопственој тези и границу тумачења — само то на завршним, синтетичким местима није доследно спроведено.

Пет измена биле би, по оцени овог осврта, најплодније у евентуалном монографском издању или наставку истраживања. Прво, изричито ограничити носеће синтетичке формулације на анализирани корпус или образложити прелаз на шири опус и на „Исток/Запад“ уопште. Друго, вратити главно питање (знак/означено) у Завршна разматрања под сопственим појмовима, чиме би се круг замисли затворио прегледно. Треће, исправити појединачне садржинске нетачности (приповедно лице *Ишчекујући варваре*; држављанство Фанона и Сезера; приписивање тропартитне поделе Тарнеру; датуми и имена у контексту) — измене које у највећем делу не траже ново истраживање. Четврто, употпунити апарат: унети Фанона и Абота у попис, разрешити кључеве суфиксима и тачним годинама, додати датуме приступа и потпуне адресе мрежним изворима. Пето, увести кратку изричиту ограду о навођењу

из превода и, где се изводе стилски судови, навести и изворник. Уз ту врсту редакције — која у највећем делу тражи доследно спровођење онога што је рад већ започео — ова дисертација остаје вредан и употребљив допринос, чији би појмовни оквир и упоредна читања имали шта да кажу и слависти и англисти, и уреднику часописа за књижевност и теорију књижевности.

Литература

Предмет осврта

Ђорђијевић, Милена В., *Теоријски аспекти сукоба Истока и Запада у делима Ф. М. Достојевског, И. Андрића, Џ. М. Куџија и О. Памука* [докторска дисертација]. Филолошки факултет Универзитета у Београду, 2016. (НаРДуС.)

Реферат Комисије о оцени докторске дисертације Милене В. Ђорђијевић, Филолошки факултет Универзитета у Београду (потписан „У Београду“, без датума).

Методологија, упоредна књижевност и теоријски оквир

Booth, Wayne C.; Colomb, Gregory G.; Williams, Joseph M., *The Craft of Research*, 3. изд., University of Chicago Press, Chicago, 2008.

Eko, Umberto, *Kako se piše diplomski rad*, Narodna knjiga – Alfa, Beograd, 2000. (изв. 1977)

Guillén, Claudio, *The Challenge of Comparative Literature*, прев. C. Franzen, Harvard University Press, Cambridge (Mass.), 1993.

Damrosch, David, *What Is World Literature?*, Princeton University Press, Princeton, 2003.

Константиновић, Зоран, *Увод у упоредно проучавање књижевности*, СКЗ, Београд, 1984.

Навођење, транскрипција, језик

The Chicago Manual of Style, 16. изд., University of Chicago Press, Chicago, 2010.

MLA Handbook for Writers of Research Papers, 7. изд., MLA, New York, 2009.

ISO 690:2010 — Information and documentation: Guidelines for bibliographic references and citations to information resources, ISO, Geneva, 2010.

Правопис српскога језика, измењено и допуњено издање, Матица српска, Нови Сад, 2010.

Речник српскога језика, Матица српска, Нови Сад, 2007.

Поповић, Тања, *Речник књижевних термина*, Logos Art, Београд, 2. изд. 2010.

Формални оквир докторских студија (важећи априла 2016)

Правилник о докторским студијама које организује и изводи Универзитет у Београду, „Гласник Универзитета у Београду“ бр. 155, 22.03.2010 (чл. 20, 23).